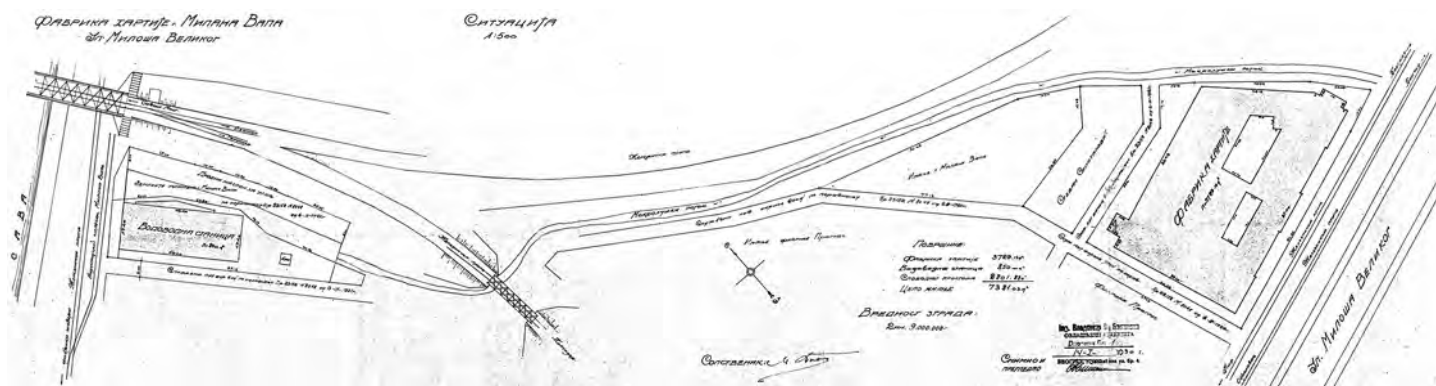

ФАБРИКА ХАРТИЈЕ МИЛАНА ВАПЕ

Сачувани објекти индустријске намене у Београду представљају материјално сведочанство технолошког, привредног, друштвеног, урбанистичког и архитектонског развоја града. Вредности и карактеристике ове посебне и целовите области културне баштине, настале у периоду од последње четвртине деветнаестог века до почетка Другог светског рата, изражени су у очуваним читавим фабричким комплексима, производним зградама и технологији.

Појава и развој индустрије током прве половине деветнаестог века у Београду, услед отежаних политичких, друштвених и економских околности, одвијала се веома споро и то само у појединим индустријским гранама, првенствено заснована на занатској производњи. Унапређење и развој српске привреде у највећој мери омогућила су три битна чиниоца која су се догодила у последње три деценије деветнаестог века: доношење првог закона о индустрији, изградња железнице и увођење електричне енергије у производне погоне. С тим процесима започет је интензиван развој индустрије, која је уједно утицала на бржи развој града и урбанизацију уопште. Индустријске зоне и први фабрички комплекси углавном су подигнути на некадашњој периферији Београда и то уз важне комуникације – главне магистралне путеве, железничку пругу, обале река Саве и Дунава.

Подизање прве фабрике хартије у Београду било је актуелно још тридесетих година деветнаестог века, с обзиром на то да је држава имала велике трошкове због куповине штампарске хартије из суседне Аустрије за потребе снабдевања Државне књигопечатње. Међутим, прва производња папира отпочета је тек у првој деценији прошлог века. Као и многе индустријске гране у Србији, своје зачетке имала је у занатству. Њен оснивач био је Милан Вапа (1874, Смедеревска Паланка – 1939, Београд).

Сл. 1. Ситуација фабричког комплекса, 1930.

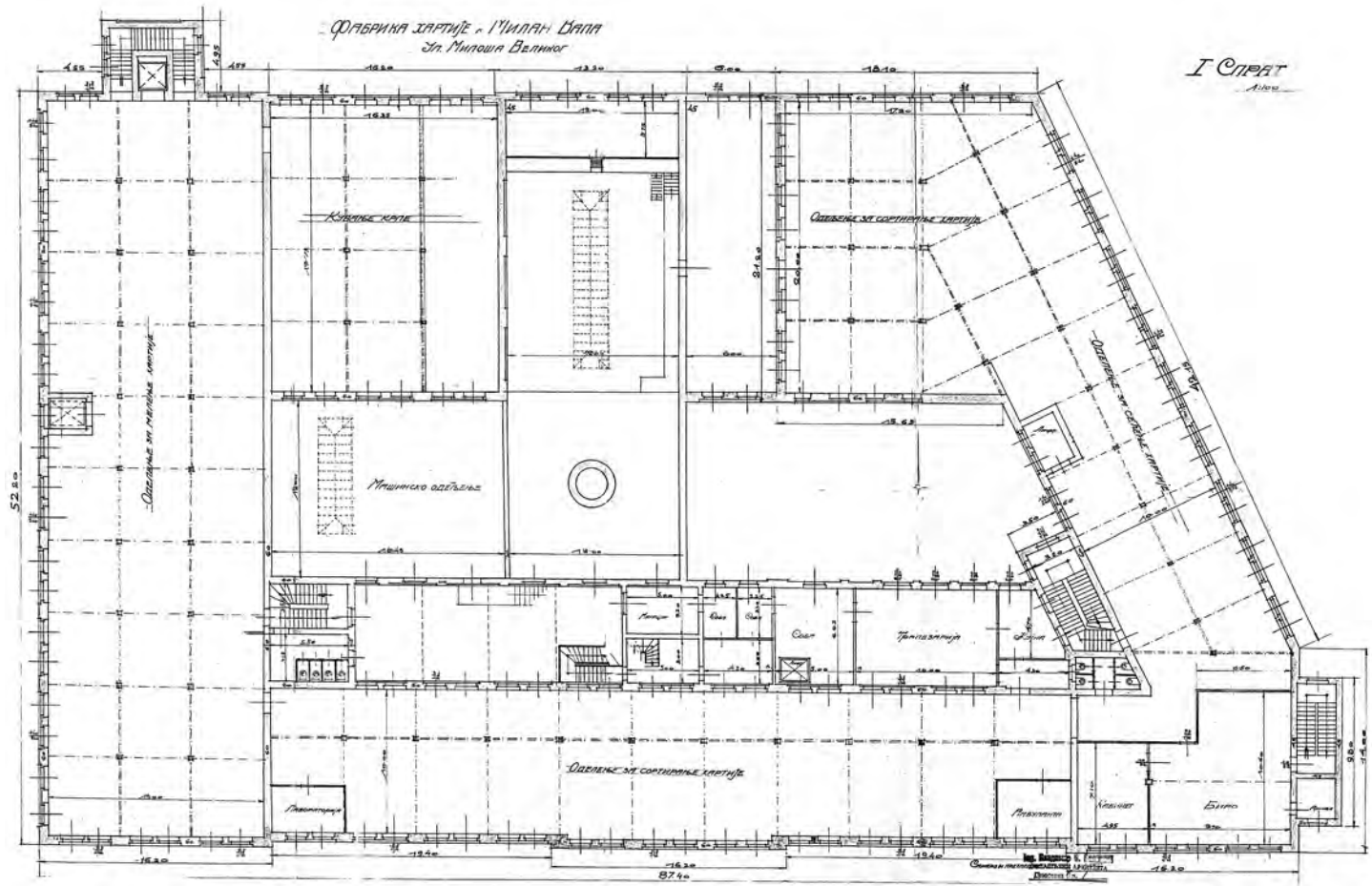
Милан Вапа је дошао у Београд почетком августа 1889. године, када је ступио у књиговезачки занат на Варош капији.¹ Након шегртовања, које је трајало две године, постао је радник, али убрзо, већ 1894, одлази у Пешту у намери да се усаврши у послу. У Пешти се запослио у фабрици за израду трговачких књига, чији је власник био Пољак Адолф Сингер. Пет година касније, вратио се у Београд и запослио у Државној штампарији, брзо напредујући у служби.² Први је увео праксу да се школски уџбеници шију концем, а с тадашњим управником Државне штампарије Миленком Марковићем израдио је деџу таблицу за писање и рачунање. Самосталан рад започео је 1905. године заједно са Глишом Андрејевићем, бакалином са Варош капије, уз договор да након две године раскину сарадњу. Милан Вапа је већ 1907. године имао радионицу за прераду хартије која се налазила у старој трошној згради преко пута кафане „Пролеће“, односно у кући Антонија Радивојевића (касније је ту подигнута кућа адвоката Челебоновића), у улици Вука Караџића.³ Ову прву Вапину фабрику посетио је краљ Петар Карађорђевић, на шта је њен власник био изузетно поносан.⁴ Исте године, 31. децембра, извршена је протоколација фабрике код Првостепеног Трговачког суда.⁵ Пред сам царински рат са Аустроугарском, Милан Вапа је купио кућу на Косанчићевом венцу, подигнуту на месту некадашње куће Милије Марковића Распопа.⁶ Фабрика за прераду хартије и израду трговачких књига на Косанчићевом венцу број 14 отворена је на Благовести, 25. марта 1910. године.⁷ Услед отежаних економских прилика, велику финансијску подршку у виду банкарских позајмица пружили су му г. Симон, тадашњи потпредседник банке „Сосијете генерал“ у Паризу и члан Самосталне монополске управе, као и директор Земаљске банке г. Рецевил.⁸ Када су Симон и Рецевил основали у Београду Француско-српску банку, Милан Вапа им је био први клијент, добивши тако неограничен кредит за развој фабрике.

Убрзо након избијања Првог светског рата, производња у фабрици је обустављена, а поједини извори наводе да је Милан Вапа рат провео у избеглиштву у Швајцарској, где је обилазио познате фабрике хартије и упознавао се са организацијом и начином производње.⁹ Током рата, из фабрике на Косанчићевом венцу Аустријанци су однели готово све. Након рата, стварањем нове и далеко веће државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, затечено је, посебно у Словенији, десетак фабрика папира које су делимично задовољавале потребе проширеног тржишта. Увоз хартије у послератним годинама имао је, по обиму и по вредности, све веће размере. Инвестирање у ову грану индустрије, нарочито у Београду, као највећем и главном граду нове државе, преузео је Милан Вапа. У Архиву Југославије сачувана је преписка са аустријском владом о повраћају машина које је фирма „Фишер и Вајглер“ из Беча бесправно користила до 1919. године, као и захтев за накнаду штете.¹⁰ С новцем добијеним од одштете на име немачких репарација и с кредитом добијеним од Француско-српске банке купио је земљиште и почео изградњу велике и модерне фабрике хартије, а кућу на Косанчићевом венцу продао је средином 1921. године Министарству просвете за три и по милиона динара да у њу смести Народну библиотеку.¹¹

Фабрика хартије Милана Вапе била је прва фабрика подигнута одмах по завршетку Првог светског рата, док је остатак индустрије у Београду и Србији био усмерен на обнову фабричких објеката и технолошких процеса уништених у ратним разарањима.

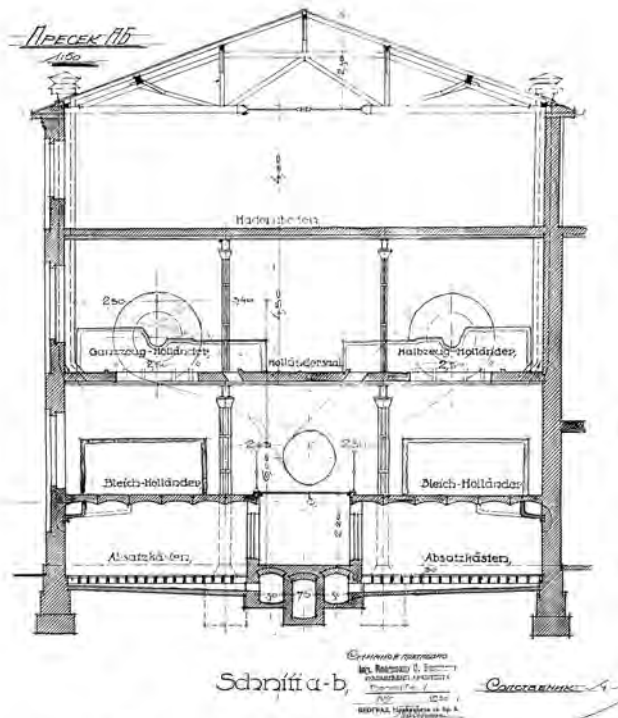
Плац за подизање фабрике преко пута сењачке трамвајске станице, између железничке пруге за Ниш и Земун и десне обале Саве, на некадашњем Топчидерском друму, Милан Вапа је купио 1921. године од наследника Душана Сиротановића. Земљиште је припадало првој парној стругари.¹² Непосредно окружење будуће Вапине фабрике чинила су велика и успешна

ФАБРИКА ХАРТИЈЕ МИЛАНА ВАПЕ

План фабрике хартије „Милана Вапа“ за Милоша Величког

Сл. 2. Основа првој сирајши

Сл. 3. Пресек

индустријска предузећа: Вајфертова пивара, Фабрика дувана, Парни млин и Фабрика браће Гођевац. Одобрење за инсталирање фабрике за производњу fine хартије августа 1921. године издало је Министарство трговине и индустрије, а 17/30. септембра исте године почела је градња, која је трајала до марта 1924.¹³ Приликом освећења темеља узидана је повеља, коју је написао власник фабрике: „За време владавине Његовог Величанства храброг Краља Александра Првог, који је доживео уједињење свога народа, а за време претседника владе, у уједињеној и великој држави, г. Николе Пашића, подижем Прву фабрику за израду fine хартије у нашем поносном Београду, престоници уједињене браће Срба, Хрвата и Словенаца. Молим Те, Боже, помогни ми да истрајем у овако крупном и тешком послу! Амин.“ Над тим делом темеља подигнута је мала фабричка капела.¹⁴ Подизање нове, модерне фабрике хартије испратили су престоничка и југословенска штампа, као и француски лист *L'Illustration*.¹⁵

Београд-Валденбург, им November 1921

Сл. 4. Фабрика хартије Милана Ваје, изглед око 1930.

Сл. 5. Авионски снимак фабрике, 1992.

Ретко које предузеће у Београду је имало овако повољну локацију и погодне саобраћајне везе. Фабрика хартије Милана Вапе подигнута је уз савски железнички мост, свега један километар удаљена од главне железничке станице, а око 800 метара од станице Београд – Сава. Имала је сопствену индустријску железничку пругу нормалног колосека, на обали Саве кеј за пристајање бродова и шлепова са електричним краном за истовар и утовар робе, као и пумпу за употребу воде из реке Саве. Све ово било је повезано железничком пругом уског колосека у власништву фабрике.

Пројекат фабрике и фабричких постројења урадио је архитекта Карл Ханиш (Karl Hanisch), специјалиста за индустријску градњу, док је планове прегледао, снимео и водио надзор над зидањем домаћи инжењер Владимир Билински, овлашћени архитекта. Фабрика хартије Милана Вапе архитектонски је обликована у духу индустријских објеката с почетка прошлог века,

а њена унутрашњост је пројектована тако да задовољи захтевне техничко-технолошке процесе производње.

Фабричка зграда, основе неправилног правоугаоника, сазирана је на површини од око 3.600 метара квадратних. Јединствени архитектонски корпус састоји се из три целине: средишњег једносратног језгра и два бочна двосратна крила. У унутрашњој организацији простора ове целине су органски повезане, док су у спољашњој артикулацији јасно диференциране. Првобитно унутрашње двориште, позиционирано између средишњег и десног крила зграде, наткривено је 1929. године. У двориште се улазило кроз широки лучно решен пролаз, обликом и висином прилагођен уласку транспорта.

У пространој фабричкој згради налазила су се следећа одељења: котларница, електрична централа, одељење главне трансмисије, холендер сала, одељење за прераду крпа (сала за сортирање и сала за кување и прање), одељење за машинску израду хартије, сала за хлађење хартије, одељење за сечење, сортирање и паковање хартије, машинска радионица, магацин, лабораторија и одељење за експедицију готове робе. Фабрика је била опремљена најмодернијим машинама, које су углавном набављене од немачких фирми, познатих у овој грани индустрије. Целокупне машинске инсталације приликом зидања фабрике биле су повезане са самом зградом. Поред одељења намењених производњи и складиштењу хартије, у згради су се налазили и биро власника фабрике, кухиња и трпезарија, радничка амбуланта и собе за одмор. Истовремено са подизањем објекта спроведени су водоводна и канализациона мрежа, електрична инсталација и централно грејање. Зграда је била повезана с водоводном станицом из које је фабрика снабдевана савском водом. Фабрички водовод на Сави грађен је од армираног бетона, истовремено са главном зградом, површине 1.100 квадратних метара. У приземљу водоводне станице налазили су се базени за таложњење и филтрирање воде, а на спрату магацин за сиров материјал.

Спољашњем архитектонском изгледу објекта поклоњена је посебна пажња. Иако се ради о објекту индустријске намене са захтевним конструктивним решењима, којима су савладани велики распони појединих производних погона, пажљиво одабраним архитектонским елементима и коришћењем конструктивног склопа видљивог како у ентеријеру тако и у екстеријеру – остварено је репрезентативно архитектонско здање.

Архитектонски елементи искоришћени у обликовању фасада фабрике јасно указују на стил академизма, у овом случају прилагођен намени зграде и лишен додатног декоративног репертоара. Стилска концепција

ФАБРИКА ХАРТИЈЕ МИЛАНА ВАПЕ

је оличена у симетричности целине, подели фасадног платна по хоризонтали подеоним венцима и по вертикали благо истуреним конструктивним растером. Назначен конструктивни растер, као један од основних архитектонских елемената, заједно са уједначеним и правилним прозорским отворима ствара складан ритам фасадне композиције. Уједно чини и својеврстан оквир великих површина прозора.

Главна фасада, окренута ка Булевару војводе Мишића, најрепрезентативније је решена. У њеном обликовању јасно су истакнуте три целине. Централно једносратно крило фланкирано је двоспратним бочним, који су у композицији главне фасаде јасно наглашени у виду благо испуштених ризалита завршених профилисаним кровним венцима који носе троугаоне забате двосливних кровова. Зона приземља бочних крила, где су смештени и улази, чини својеврстан постамент спратовима које носи. Централни део главне фасаде додатно је акцентован двосливним кровом са истакнутим луфтерима и кулом. Бочне фасаде изведене су у истом маниру као и главна, са уједначеним ритмом конструктивних растера и прозорских отвора. Композиција задње фасаде је затворенија и мање разиграна. У зони приземља смештени су улази у фабричка постројења, а на првом спрату понавља се ритам прозора са прочеља и бочних фасада. Пета фасада фабрике представља додатну архитектонску вредност читавог објекта. Двосливни кровови јасно означавају производне погоне унутар зграде, а поједини су добили и кровно осветљење. Сликowitzу

и разиграну композицију пете фасаде додатно употпуњују две куле, а на изразито индустријску намену зграде указује високи димњак, који доминира у свеукупном изгледу објекта.

Имајући у виду површину фабричке зграде, као и концентрисаност свих производних погона на једном месту, затим машине, пратеће објекте и опрему може се рећи да је Вапина фабрика спадала у највеће фабрике тога времена у Србији. Производила је фину хартију за писање, штампање и цртање, трговачку и катастарску хартију, концепт хартију, коричару, хартију за паковање и умножавање, машинску хартију, фини луксузни, као и новински папир.

За нову фабрику хартије Милана Вапе била је заинтересована Управа државних монопола, јер је хартију за своје потребе набављала по високим ценама од тадашњих бечких предузећа. Понуда Управе да са својим учешћем од 20 милиона динара оснује са Миланом Вапом заједничко акционарско друштво била је интересантна и Вапи, јер се тиме ослобађао дела дуга код Француско-српске банке. Тако је децембра 1923. године основано акционарско друштво под фирмом „Фабрика хартије Милана Вапе а. д.“, међутим, Управа монопола намеравала је да с временом постане једини власник, те је неиспуњавањем обавеза ометала спровођење уговора. За време трајања размирица и судског спора који се водио, производња је била потпуно обустављена скоро осамнаест месеци, од средине 1926. до краја 1927. године.¹⁶ Фабрика је поново пуштена у рад априла 1928.

Сл. 6. Фасада из Булеvara војводе Мишића

и од тада производња није престајала. Спор је и судски окончан Решењем Првостепеног суда за град Београд од 27. јуна 1930. године, када је прихваћено да се раскине уговор и да Милан Вапа Управи монопола исплати десет милиона динара и све фабричке повериоце, те да фабрика пређе у његову својину, што је Вапа и учинио.¹⁷

Један од најзначајнијих догађаја Фабрике била је прослава десетогодишњице подизања темеља. Велику прославу испратиле су дневне новине бројним написима, затим штампање *Споменице о прослави десетогодишњице* и постављање спомен-плоче у знак захвалности краљу Александру Првом Карађорђевићу на посети приликом пуштања у рад фабрике хартије, 13/26. марта 1924. године. Самом чину постављања спомен-плоче присуствовао је маршал двора генерал Драгомир Драгутиновић.¹⁸ Дневна штампа је доносила исцрпне извештаје о Вапиним напорима за подизање индустрије хартије, о раду и изгледу фабрике, њеном успешном пословању и значају за развој српске привреде.¹⁹ *Правда* је писала овим поводом: „Резултат ових десетогодишњих напора и овог десетогодишњег непрекидног рада, данас, представља једну крупну културну и привредну тековину, фабрику хартије, којој је по корисности и важности тешко наћи премца у нашој земљи. Због тога ће ова прослава бити уједно и прослава једне друштвене, привредне и културне установе од неоцењиве и драгоцене значајности...”²⁰

Економска криза, која је трајала од краја двадесетих до средине тридесетих година прошлог века, навела је Милана Вапу да поново размишља о оснивању новог акционарског друштва, које би омогућило поправљање финансијског стања фабрике. Тако је основано акционарско друштво под називом „Фабрика хартије Милана Вапе а. д.“ са седиштем у Београду. Оснивање друштва и његова правила потврдио је министар трговине и индустрије 29. септембра 1937. године.²¹ Друштво је имало задатак да преузме постојећу фабрику хартије, ради производње и продаје свих врста хартије и других фабричких прерађевина, да подиже, купује и узима у закуп предузећа сличне врсте, да васпитава и спрема домаће стручњаке у изради хартије.²² Учешће у новоформираном акционарском друштву узели су имућни индустријалци, трговци и банкарски носиоци привредног развоја Београда: Фердинанд Грамберг, Влада Илић, Александар Божичковић, Љубомир Ђуковић, Живојин Нешић, Александар Новаковић, др Сава Греговић и Радомир Филиповић. Недуго по оснивању новог друштва, након само две године, преминуо је Милан Вапа. На ванредном збору акционара одржаном 1. јула 1939. године изабрана је нова управа, а за њеног председника изабрана је Вапина супруга Милица Вапа, која је располагала највећим бројем акција.²³

Почетак Другог светског рата донео је многе тешкоће и Фабрици хартије Милана Вапе. Међутим, из извештаја са зборовна акционара сазнаје се да је у ратним годинама производња ипак повремено радила током 1941, 1942, 1943, те да су њене машине остале неоштећене.²⁴ Након рата, већ 1945. године, почела је обнова фабричке зграде оштећене у бомбардовању 1944. године, у свему према старим плановима. Радови су извођени у време мандата принудног управитеља Министарства трговине и индустрије, које је и финансирало обнову. Одлукама нове друштвено-политичке елите и гашењем приватног сектора многа индустријска предузећа су прешла у друштвено власништво, па тако и некадашња Фабрика Милана Вапе, која почиње да послује под називом „Београд“. На имању су током 1947. године подигнуте нова зграда ватрогасног спремишта, амбуланта и портирница у дворишту. Током педесетих година прошлог века, обустављена је производња хартије у некадашњој Вапиној фабрици и премештена је у индустријску зону на Аду Хују. Пространа фабричка зграда је тада добила другу пословну намену и у њу се уселило Предузеће за међународну шпедицију и јавна складишта „Југошпед“, које у том простору послује већ више од пола века.

Подизање прве фабрике хартије било је веома значајно за развој српске привреде. Њен оснивач Милан Вапа покренуо је једну потпуно нову грану индустрије, а готово пуне три деценије била је једина фабрика за производњу папира у Србији. Фабрика хартије Милана Вапе имала је велики економски успех и постала је озбиљан конкурент фабрикама хартије у Хрватској и Словенији. Лиферовала је државном монополу папир за цигарете, а једно време је хартију чак и извозила, што је за оно време била реткост и велики успех. Спадала је у ред великих и модерних индустријских предузећа, а страни стручњаци су говорили да се може упоредити са сличним фабрикама хартије у развијеним европским земљама. Данас ова фабрика спада међу најочуваније и најзначајније објекте индустријске архитектуре у Београду и Србији. Фабрика хартија Милана Вапе поседује посебне културно-историјске и архитектонско-урбанистичке вредности. Као прва фабрика наменски грађена за индустријску производњу папира извршила је важан утицај на привредни развој града у периоду између два светска рата. Својом урбанистичком позицијом представља материјално сведочанство постојања једне од првих индустријских зона града и у прошлости изузетно значајне области, а с друге стране, својом репрезентативном архитектуром указује на значај који је придаван обликовању индустријских објеката, који су у развоју и у укупној слици града оставили великог трага.

НАПОМЕНЕ:

- 1] О Милану Вапи видети: *1921–1931. Сјоменица о њрослави десетогодишњице ударања темеља Фабрике хартије Милана Ваје*, Београд, 1931; Н. Вучо, *Фабрика хартије Милана Ваје 1921–1941*, ГГБ, XXVI, Београд, 1979, 237–248; М. М. Костић, *Усион Београда I*, Београд, 1994, 154–156; *Милан Ваја*, у: Енциклопедија српског народа, Београд, 2008, 154.
- 2] Преписом министра просвете постао је шеф одељења 1902. године.
- 3] *1921–1931. Сјоменица...*; Н. Вучо, *наведено дело*.
- 4] *1921–1931. Сјоменица...*
- 5] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-524.
- 6] Место на Косанчићевом венцу где се налазила Вапина фабрика било је веома значајно за српску историју и културу. У кући Милије Марковића Распопа певање и сликање подучавао је сликар Стеван Тодоровић, а традицију „сликарске куће“ наставио је Кирило Кутлик, отворивши 1895. године у новој кући подигнутој на истом месту „Српску цртачку и сликарску школу“. Једно време у овој згради је било Француско посланство, затим се од 1907. године ту налазила прва фабрика хартије Милана Вапе да би након тога у адаптирану зграду била смештена Народна библиотека. Зграда је до темеља уништена у априлском бомбардовању Београда 1941. године.
- 7] *Оглас*, Политика, 15. 3. 1910, 4; *Свечано оиварање нове фабрике Милана Ваје на Косанчићевом венцу 14*, Мали журнал, 24. 3. 1910, 3; *Фабрика Милана Ваје*, Мали журнал, 28. 3. 1910, 3.
- 8] *1921–1931. Сјоменица...*
- 9] Н. Вучо, *наведено дело*, 237; М. М. Костић, *наведено дело*, 156.
- 10] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.
- 11] *Зграда за Народну библиотеку*, Политика, 23. 6. 1921, 3.
- 12] Стругара Душана Сиротановића била је прва парна стругара модернијег типа у оно време. Подигнута је првобитно у Бари Венецији, а потом премештена такође у непосредну близину Саве. Радила је у периоду од 1895. до 1925. године. О овој стругари видети у: Светислав Владисављевић, *Дрвноиндустријско предузеће Душана Сиротановића на Сави у Београду (1895–1925)*, ГГБ, XXXV, Београд, 1988, 157–163; ИАБ, ОГБ, ТД ф 3-212-945.
- 13] ИАБ, ОГБ, ТД ф 3-212-945.
- 14] *Пред једним значајним јубилејом. Десет година рада фабрике хартије Милана Ваје*, Правда, 23. 8. 1931.
- 15] *Једна нова наша индустријска шековина*, Балкан, 20. 8. 1923; *Наша домаћа индустрија. Фабрика хартије Милана Ваје*, Трибуна, 21. 8. 1923; *Фабрика хартије Милана Ваје*, Нови лист, 23. 9. 1923; *Фабрика хартије Милана Ваје*, Трговински гласник, октобар 1923; *Највећа творница папира у Југославији*, Народно богатство, 15. 11. 1923; *Индустрија око Београда. Фабрика хартије на штичидерском друму*, Време, 16. 11. 1923; *L'industrie serbe du papier. Les Etablissements Milan Wappa et leurs fondateurs*, L'Illustration, 26 Juin 1926; *Индустрија хартије Милана Ваје*, Весник културе, Јубиларна свеска, бр. 7–10, други део, издање друго 1928; *Једна наша културна шековина. Вапина фабрика хартије*, Отаџбина, Главни орган српске националне омладине, бр. 2, од 20. марта 1929.
- 16] *1921–1931. Сјоменица...*; Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-524.
- 17] *1921–1931. Сјоменица...*
- 18] *1921–1931. Сјоменица...* Текст спомен-плоче: „У знак захвалности на највишу посету Његовог величанства краља Александра I на генералној проби марта 1924. године како би је срећа којом је тада његовим краљевским присуством озарен први корак у раду фабрике и дао резултате без и најмањег дефекта и даље пратила. Ова спомен плоча има да остане поколењима док траје и последњи зид ове фабрике хартије Милана Вапе. Живео Краљ Александар I. Београд, 30. септембра 1931. године. Милан Вапа са целокупним фабричким персоналом.“
- 19] *Пред једним значајним јубилејом. Десет година рада фабрике хартије Милана Ваје*, Правда, 23. 8. 1931; *Училишњица у фабрици Милана Ваје*, Правда, 26. 8. 1931; *Пред њрословом десетогодишњице фабрике Милана Ваје*, Правда, 28. 8. 1931; *Десетогодишњица Фабрике хартије Милана Ваје*, Југословенски индустријалац, 1. 9. 1931.
- 20] *Пред једним значајним јубилејом. Десет година рада фабрике хартије Милана Ваје*, Правда, 23. 8. 1931.
- 21] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.
- 22] Правила акционарског друштва сачувана су у Архиву Југославије, као и доказ о поседу непокретности предузећа на чијем имању се у том тренутку налази: таложница (засебна приземна кућа), главна фабричка зграда и остали грађевински објекти (дизалице, кеј, тунел и железничке шине). Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.
- 23] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.
- 24] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.

ПОСЕБНА НАПОМЕНА: Извор илустрација Документациони центар Завода за заштиту споменика културе града Београда

MILAN VAPA'S PAPER MILL

The paper mill at 10 Vojvode Mišića Boulevard was built by the industrialist Milan Vapa in 1921–24. Its exterior follows the early-20th-century style of industrial architecture and its interior was designed to meet the needs of the demanding production process. The mill was designed by the industrial architect Karl Hanisch, while construction was overseen by the local engineer Vladimir Bilinski. The sizable building contained manufacturing and storage rooms, the owner's office, a kitchen, a canteen, an infirmary and rest rooms.

The exterior was designed with special care. In spite of the structure's industrial purpose and demanding engineering solutions for wide spans, carefully chosen architectural elements and the use of structural elements visible both inside and outside produced a remarkable work of architecture. The exterior architectural elements clearly reflect the style of academism modified to suit the building's functions. The most representative is the main façade, which faces the boulevard. The building's structural system is used as its main architectural element and combined with a regular fenestration to create a balanced rhythm of the façade composition. The fifth façade adds to the structure's architectural merit. The gabled roofs reflect the division of interior space, while two towers and a commanding tall chimney enhance the playful and picturesque quality of the composition.

Milan Vapa's Paper Mill is a building of considerable historical, cultural, architectural and townscape value. At the time of construction, it was a large modern factory described by experts as comparable to similar paper mills in developed European countries. It was the first purpose-built paper factory and for thirty years the only factory of the kind in Serbia. It is one of the best preserved and most important examples of industrial architecture in Belgrade and Serbia. Its location is an evidence of the existence of the city's major industrial zone, while its careful architectural design is indicative of the importance that used to be attached to the design of industrial structures, making them significant elements in the city's development and its urban fabric.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Situation plan of the industrial estate

Fig. 2 First-floor plan

Fig. 3 Cross section

Fig. 4 Milan Vapa's Paper Mill, ca 1930

Fig. 5 Aerial photograph, 1992

Fig. 6 Front facing Vojvode Mišića Boulevard